

Академічна діяльність, наукові установи

Аркадій Жуковський
Українське Історичне Товариство
Франція.

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ І ФРАНЦІЯ

Всестороння діяльність Михайла Грушевського загальновідома: історик, літературознавець, соціолог, письменник, публіцист, політик, організатор української науки. У кожній з цих ділянок він залишив вагомі праці, вартість яких є тривала, тому більшість з них перевидається в сучасній Україні.

Дещо менш відомими є зв'язки і зацікавлення Грушевського однією з важливих під кутом культурним, науковим і політичним країн Західної Європи, а саме Францією. Про ці зв'язки писалося тільки доривочно, наприклад деякі статті І. Борщака, тому й цей короткий нарис присвячений цій темі.

Знайомство Грушевського з Францією здійснювалося за посередництвом літератури, студій і насвітленням історичних процесів Франції, читанням і реферуванням франкомовних праць з українознавчим змістом, зустрічами з політичними представниками Франції, але також через зв'язки і співпрацю з визначними французькими науковими діячами, які започатковано під час його короткотривалого перебування у Франції.

Назагал М. Грушевський подорожував, поза Східною Європою, не багато. Однією з перших подорожей у Західній Європі була його подорож до Франції у 1903 р. Цій подорожі й побутові в Парижі Грушевський присвятив значну увагу. У своїй першій *Автобіографії*, що охоплювала період до 1906 р., на всіх 15 сторінок, Парижеві присвячена майже одна сторінка. Свою подорож до Парижу, а згодом і до Лондону, Липська і Берліну Грушевський представляє як «крайню потребу популяризувати й маніфестувати українську наукову роботу й її результати супроти умисного ігнорування, яким очевидно надіялися на смерть замовчати її неприхильники українства, та дорогою видань на інших мовах постаратися проломити заборону наукових українських публікацій в Росії».¹

¹ Михайло Грушевський, *Автобіографія*. Львів, 1906, стор. 11.

А історія цієї поїздки така: «з початком того року [1903 рік — А.Ж.], пише Грушевський, я дістав від вищої російської школи в Парижі запросини прочитати в ній курс з української історії. Я прийняв радо сю пропозицію... Тепер пропозиція паризької школи відограла ці пляни і гадки [популяризації української науки — А.Ж.] і я постановив прочитати в паризькій школі короткий курс української історії, і слідом обробити його для видання в російській і якійсь європейській — наприклад французькій мові, заразом використати цю подорож для нав'язання особистих зносин для популяризації української ідеї».²

Свої виклади [які він називає відчитами], а саме 14 лекцій Грушевський прочитав у квітні й в початках травня 1903 р. у «Русской Высшей Школе Общественных Наук в Париже» (16, вул. Сорбонни). Йдеться про навчальну установу, що її заснували в 1901 р. вчені з Росії, яким царський уряд за їхні переконання не дозволяв викладати у власних університетах. Керівником цієї школи був українець Максим Ковалевський, родом з Харкова. Серед викладачів були росіяни: Мечніков, П. Мілюков, П. Струве; два місяці перед Грушевським тут мав доповіді Ленін, який прибрав собі псевдонім Владимир Іллін; конференції давали також французи, а саме Анатоль Леруа-Больє (Anatole Leroy-Beaulieu), Шарль Сеньобос (Charles Seignobos), професор Сорбонни, Поль Бойє (Paul Boyer). Крім Грушевського, у цій школі виклади мали І. Лучицький, М. Туган-Барановський, Ф. Вовк (антропологія і етнографія слов'ян у Росії). Був також запрошений І. Франко для курсу історії української літератури. Число слухачів доходило до 300, серед яких був і Троцький.

У Парижі Грушевський нав'язав знайомство з французькими славістами, особливо з Полем Бойє, Шарлом Сеньобос і Антуаном Мейє (Antoine Meillet), які й пізніше сприяли франко-українським зв'язкам на науковому полі. У 1903 р. Грушевський робив заходи, щоб у Державній Школі Східніх Мов викладалася українська мова й література, як також про видання української граматики французькою мовою. Однак ці заходи-проекти, напевно з політичних причин, не були реалізовані.

Вдруге Грушевський перебував у Парижі в осені 1919 р., коли брав участь в організуванні і редагуванні журналу *L'Europe orientale*, що появлявся у Парижі рівночасно французькою і окремо англійською (*Eastern Europe*) мовами як двомісячник від 1 вересня 1919 до 16 січня 1920 р. Головним редактором цього журналу був приятель Грушевського Федір Савченко, а серед українських співробітників Михайло Лозинський, М. Кушнір. У цьому журналі Грушевський опублікував 6 статей: «Про визволення Галичини», (№ 1), «Століття українського театру», (№ 2), «Конгрес неросійських народів», (№ 5), «Проклята спадщина», (№ 4), «Хто замирить Східню Європу?», (№ 7) і «Сторіччя великого

² Там же, стор. 11-12.

українця (про П. Куліша)», (№ 8). Останню статтю чомусь пропущено у *Бібліографії праць Академіка М. Грушевського*, ВУАН, Київ, 1929.

В інших обставинах, за часів українських визвольних змагань, під час періоду Української Центральної Ради, яку Грушевський очолював, він продовжував розпочаті попередні зв'язки, але тепер з французькими політичними і дипломатичними представниками, які приїжджали на Україну для розвідування ситуації, головню для заангажування України у протинімецько-австрійському альянсі по стороні Антанти. Політична орієнтація Грушевського була тотожною з офіційним ставленням Української Центральної Ради до двох воюючих між собою блоків під час першої світової війни. Спочатку це було прихильне наставлення до антантського союзу, насамперед до Франції, але через нерішучість Франції підтримати ефективно молоду українську державу, та коли Україні грозила ізоляція, і в її імені збиралася говорити на міжнародному форумі Росія, а згодом і грозила большевицька небезпека, Рада і Грушевський не завагалися вислати до Берестя Литовського делегацію УНР для мирових переговорів з почвирним союзом Центральних Держав. Очевидно, що це рішення не сприяло франко-українським відношенням, про що французи не раз пригадували і не забули по сьогодні.

Однак ще перед тим, почавши з літа 1917 р., Франція, союзниця Росії, зацікавилася українським питанням й висилала на Україну різних своїх представників, які інформувалися серед впливових українських політичних діячів, серед яких на головному місці був М. Грушевський, про політичні плани української держави в процесі формування.

На жаль, через дезінформацію французів, а ще більше через ворожу настанову їхніх агентів-посередників, що стояли під впливом недругів української державности, вони представляли М. Грушевського у викривленому насвітленні. Вже 3 липня 1917 р. французький представник у Петрограді Жорж Петі (Georges Petit) інформував французький уряд, що німці стараються підтримати український рух, який стремить до розчленування Росії. Цей рух представляє Грушевський, президент Центральної Ради, якого вибрали австрійці на професора історії у Львові, воліючи його, замість австрійського громадянина зі симпатіями до чехів. Автором цієї інформації був французький агент Ягершмідт.

Фальшивий інформації піддався і генерал Жанен (Janin), шеф французької військової місії в Росії, який заявляв, що багато з українських провідників «як Грушевський, бувший професор Львівського університету... є членами або агентами руху, що його підготував кілька років тому архикнязь наслідник Франц Фердинанд...» (депеша з 21 липня 1917), а після шести тижнів цей же генерал оцінював Грушевського «доказаним австрійським агентом» (30.7.1917).

Прихильно наставлений до українських національних стремлінь відомий французький публіцист Жан Пелісьє (Jean Pélissier) був упов-

новажений французьким амбасадором у Петрограді Нуленсом зібрати на Україні інформації про політичних діячів і національний рух. У Києві він зустрічався з українськими політичними провідниками, але також з французькими, російськими, польськими, єврейськими діячами. У своєму звітному до міністерства зовнішніх справ він рапортував, що провідники Центральної Ради не є германофілами і що вони не хотіли б помочі від Німеччини, а натомість радо спілкувалися б з Францією. З боку росіян — М. Балаховський твердив, що «професор Грушевський це зрадник на службі Австрії», а оточення Василя Шульгина, потверджуючи повище, пояснює, що Грушевський «змагаючись за відділення України від Росії, він діє так якби був агентом Австрії і Німеччини».³ Дещо пізніше, в другій половині жовтня 1917 Пелісьє старався спростувати закиди проросійських кіл про співпрацю Української Центральної Ради з Союзом Визволення України, особливо з О. Скоропис-Йолтуховським і В. Степанковським, наводячи свою розмову з Грушевським. На питання Пелісьє, чи представники Союзу Визволення України мають право говорити в імені Центральної Ради, Грушевський, відповідаючи в своєму імені, як також Центральної Ради, заявив категорично, що «Степанковський не має ніякого права говорити в імені українського народу, єдиним офіційним представником якого є Центральна Рада, та що ми заперечуємо заяви [Степанковського] мовляв, що Україна повинна остатися неутральною... та що Рада аж до заключення миру останеться по боці демократичної Росії і Союзників [значить Антанти]».⁴

Також і французькі військові круги не були позбавлені від ворожого українству пропаганди. Генерал Нісель (Niessel), наступник генерала Жанена, голова французької військової місії в Росії, який на початку жовтня 1917, будучи в Києві, відвідав Генеральний Секретаріат Української Центральної Ради, у пізніших своїх спогадах надалі вважав, що «український рух розвинувся завдяки інтригам Австрії і Німеччини, а сучасний голова Ради, професор Грушевський, був добре відомим за своє германофільство».⁵ Проте генерал Нісель зустрічався у французькому консуляті в Києві з Грушевським і іншими українськими політичними провідниками.

Другий французький генерал, Табуї (Tabouis), якого Франція назначила 3 січня 1918 «комісаром Французької Республіки при уряді Української Республіки» склав візиту М. Грушевському, голові Української Центральної Ради, 13 січня 1918. У своїх пізніших спогадах генерал Табуї мимоволі пригадує закиди, що робилося Грушевському як пере-

³ "Le rapport de Jean Pélissier du 15 septembre 1917." Archives du Ministère des Affaires Etrangères (AMAE). Archives diplomatiques. Vol. 694, fol. 4-26.

⁴ E. Borschak. *La Paix Ukrainienne de Brest-Litovsk*. Paris, 1929, p. 10-11.

⁵ Général Niessel, *Le triomphe des bolsheviks et la paix de Brest-Litovsk*. Souvenirs 1917-1918. Paris, 1940, p. 18.

конаному австрофілові, і стверджує, що голова Ради висловив тоді своє розчарування з приводу 14 пунктів Вільсона, в яких не фігурує справа України, однак Грушевський заявив що «Україна є фактично незалежна. Якщо йдеться про федерацію [народів бувшої Російської імперії — А.Ж.] вона може бути побажаною, але це справа майбутнього тоді, коли сучасність є іншою».⁶ У половині січня М. Грушевський висловився перед генералом Табуї також відносно переговорів у Берестю, де українська делегація вимагала визнання України як незалежної держави. Цьому противилася Австрія, побоюючися вмішання нової української держави в справи Галичини. Однак, під пресією Німеччини, Австрія прийняла українські вимоги.

Багато пізніше, з нагоди 60-річного ювілею М. Грушевського французький славіст Поль Бойе, привітавши українського вченого і висловивши признання за його наукові здобутки, з резервою висловився про його політичну діяльність.

Перечуливість французів під час першої світової війни щодо німецької небезпеки використали противники самостійності України, насамперед росіяни і поляки, щоб представити українську справу, як «інтригу німецьку», а визначного будівничого незалежної України — М. Грушевського обвинуватити в австрофільстві, германфільстві, включно до агентури на службі Австрії. Ці обвинувачення базувалися на тому, що Грушевський був професором всесвітньої історії з особливою увагою до Східної Європи, читай історії України, у Львівському університеті в 1894-1914 роках під австрійською владою. Проживаючи двадцять літ на західних українських землях в австрійсько-німецькому офіційному оточенні, Грушевський добре його пізнав, щоб бути імінізованим від германфільства. На це є низка фактичних підтверджень. Ось так, після атентату у Сараєво, Грушевський написав статтю «Сараєвська трагедія» у журналі *Літературно-Науковий Вісник* з гострою критикою політики архикнязя Франца Фердинанда, за яку австрійська влада skonфіскувала книжку *ЛНВ*, а проти автора статті розпочато дисциплінарне слідство.⁷ Грушевський був примушений австрійською поліцією покинути Галичину і він через Відень, Італію прибув у половині листопада 1914 до Києва. Тут, ще перед його арештом, йому вдалося поінформувати своїх однодумців з Товариства Українських Поступовців про страшні переслідування українців у Галичині з боку австропольської влади, як також про створення проавстрійського Союзу Визволення України емігрантами з Наддніпрянщини, акцію якого не схвалював Грушевський.⁸

⁶ Général Tabouis, "Comment je devins commissaire de la République Française en Ukraine," *Праці Українського Наукового Інституту. Спогади*. Варшава, 1932, стор. 157.

⁷ Дмитро Дорошенко. *Мої спомини про недавнє-минуле (1914-1918)*. ч. I. Львів, 1923, стор. 26.

⁸ Там же, стор. 28-29.

* * *

Політична діяльність М. Грушевського була по-різному оцінена французами, переважно критично, натомість вони висловлювали високе признання його науковій діяльності. Для цього доброю нагодою були ювілейні святкування його 60-річчя в 1926 році. До президії ювілейного комітету прибула низка побажань з Франції, серед яких деякі заслуговують на особливу увагу.

Визначний французький учений-славіст А. Мейє, член Інституту Франції, професор Колеж де Франс та президент Інституту Слов'янських Студій Паризького університету, вибачаючися, що не може взяти особисто участь у відзначенні 60-річчя, просить голову комітету «запевнити нашого славного колегу [Грушевського], що зі всім серцем прилучуємося до пошани, що йому віддасть Україна за його велику історичну працю...»⁹

Андре Мазон (André Mazon), професор Колеж де Франс, який особисто познайомився з Грушевським перед 23 роками, будучи його гостем у Львові в 1903 р., висловив ювілятові свій подив за його наукову працю, таку обширну і багату, як також побажання для його майбутніх праць.

Інший знайомий Грушевського ще з паризьких відвідин у 1903 р. Поль Бойє привітав його особисто і від імени Школи Східніх Мов, коротко характеризує постать ювілянта такими словами: «Наш знаменитий колега Михайло Грушевський поділив своє життя на дві частини: одну присвятив політиці, а другу науці. Щодо політичної дії М. Грушевського, було б передчасно давати осуд. Ця дія належить історії, і вона скаже своє слово. Натомість наукова діяльність Михайла Грушевського вже перейшла пробу критики і може протистояти осудові нащадків; ця творчість є вершком українського патріотизму на світанку ХХ століття. Тому, пане президенте, ваше товариство [Академія — А.Ж.], яке горде з того, щоб стояти осторонь всякої політики, правильно зробило, що взяло ініціативу, щоб урочисто святкувати сорокову річницю наукової і освітньої праці апостолату Михайла Грушевського, славного історика своєї нації, духовного провідника патріотів України.

Я мав нераз нагоду зустрічати Михайла Грушевського. Тому хочу передати мої поздоровлення і побажання особисті з тими, що я їх сьогодні висилаю як в імені Інституту Слов'янських Студій і в імені Школи Східніх Мов.

Для мене було великою честью прилучитися до всіх тих, що приносять свідчення подиву, вдячності, симпатії М. Грушевському. Я бажав прибути особисто до Києва, однак це мені тепер не можливо, то-

⁹ Ювілей академіка М.С. Грушевського. 1866-1926. I — Ювілейне засідання; II — Привітання. Київ, 1927, стор. 137.

му я доручаю двом моїм бувшим учням, які незабаром будуть у Києві — Антуанові Мартелеві, доцентові Університету, і Андре Мазонові, професорові Колеж де Франс, щоб у моєму імені як вам, пане президенте, так і молодій, але вже славній Українській Академії Наук висловити мою глибоку і зворушливу вдячність».¹⁰

На адресу ювілейного комітету прибули ще привітання Михайлові Грушевському від професора Андре Лірондель (Lirondelle). Лільського університету, ректора університету з Екс-Марсей (Aix-Marseille), від Президії Союзу Українських Громадян у Франції за підписом Ілька Борщака і Омеляна Савчина, та низки приватних людей, поклонників М. Грушевського.

* * *

Михайло Грушевський був насамперед істориком України; він трактував різні періоди, стислі теми, але також узагальнюючі праці з історії України. Натомість він тільки виїмково порушував теми з-поза української історії. Однією з таких є *Всесвітня історія*, праця, яку він започаткував писати на засланні в Росії в 1916 р., яка появилася у двох томах у Відні 1920 р. і була приладжена до програми вищих початкових шкіл і нижчих клас середніх шкіл. У цій історії багато місця присвячено поодиноким епохам з історії Франції від античних часів до кінця першої світової війни. Автор велику увагу присвячує не тільки аналізу політичних, але також соціально-економічних і культурних процесів у житті Франції. Після формації Франції як державного організму, з X віку наступило політичне роздроблення і Франція була клясичним краєм феодалізму, де він розвинувся повно, розкладаючи стару монархію. Після релігійних війн XVI в. у Франції розвинувся абсолютизм, необмежена королівська влада. У XVIII в. на тлі економічного суперництва, йде боротьба з Англією за колонії. Багато уваги присвячено Великій Французькій Революції й добі Наполеона. За другої імперії Франції приходить ривалізація з Прусією, а згодом до створення республіканського ладу. У контексті знайдення рівноваги сил зароджується союз з Росією, а згодом Франція відіграє важливу роль в таборі Антанти під час першої світової війни.

Хоча ця праця написана вже більш як 70 років, вона може служити за основу до написання історії Франції для українського читача.

Згідно зі своєю настановою про потребу популяризувати і маніфестувати знання про Україну серед інших народів, М. Грушевський підготував низку підставових праць, серед яких також праці французькою мовою. У широких кругах Франції М. Грушевський відомий завдяки своїм двом публікаціям з ділянки української історії і української літератури.

Першим появився у 1920 р. *Короткий нарис історії України*, у перед-

¹⁰ Там же, стор. 137.

мові до якої (правдоподібно написаної самим М. Грушевським), видавництво, Український Соціологічний Інститут, пояснює роллю історії для національного відродження України і стверджує, що дотепер не було ні однієї праці загальної історії України, написаної великими європейськими мовами. «А проте, сказано в передмові, Вольтер був вражений оригінальними рисами, що виказувала вже за його часів наша нація. Вже у XVII ст. наша національна боротьба за здобуття волі привернула увагу цивілізованого світу і стала сюжетом багатьох розвідок латинською, французькою, італійською і німецькою мовами...».¹¹ Після представлення праць Грушевського з ділянки історії, сказано, що автор «міг би був задовольнитися перекладом (на французьку мову — А.Ж.) одного з своїх творів, однак щоб краще задовольнити наміри Соціологічного Інституту, він (Грушевський) волів дати в руки чужинецького читача книжку, в якій цей читач зможе легко знайти відповідь на питання, що можуть його цікавити».¹² Іншими словами *Короткий нарис* не є ні перекладом, ні переробкою *Очерка истории украинского народа*, як це часто повторювали деякі історіографи, а оригінальним твором М. Грушевського.

Франкомовна історія України охоплює 40 розділів, почавши від загальних даних про Україну і український народ, перегляду найважливіших історичних процесів за княжого, литовського, козацького періодів, культурно-національного відродження XIX ст., і допровадивши свій нарис до Визвольних Змагань з детальним представленням подій за Української Центральної Ради, згадки про Гетьманат і початок Директорії УНР, проголошенням Соборности українських земель 22 січня 1919 р. кінчаючи.

До загального 239 сторінкового тексту, додано: Головні події історії України в хронологічному порядку, від 839 року до 22 січня 1919 р. (об'єднання ЗУНР з УНР), список князів і гетьманів України від Олега Віщого до Кирила Розумовського, як також реєстр розділів з восьми томів великої *Історії України-Руси* М. Грушевського. До підручника подано в тексті п'ять історичних карт України різних періодів.

Назагал цей короткий нарис історії України дав можливість французькому читачеві простежити безперервний історичний розвиток українського народу на протязі більш як одного тисячоліття. При цьому Грушевський не відмовився від прийнятого народницького напрямку історіографії, в якій двигуном історичних подій є народ, а не історичні постаті. Це можна проаналізувати на представленні чорними красками гетьмана Івана Мазепи.

«Це була постать, пише Грушевський, досить чужа українському народові. Він прийшов (до влади — А.Ж.) темними і крутими шляхами; вкінці він купив гетьманство у Голіцина... Мазепа не був популярний

¹¹ М. Hrushevsky, *Abrégé de l'histoire de l'Ukraine*. Paris-Genève-Prague, 1920, p. V.

¹² Там же, стор. V.

серед народу, який його вважав за ставленика царя і шляхти, правдивий «лях», поляк».¹³ Або ще й дальша сентенція Грушевського: «Найбільша частина українського народу в ніякій формі, і оправдано, не брала участі у спробах Мазепи... Проекти Мазепи осталися справою малого гурта осіб, його співробітників і Запорозжців Січі...».¹⁴

Короткий нарис історії України виготовлявся у 1919-1920 роках між Парижем, Женевою, Прагою і Віднем, і, на жаль, остаточний продукт не позбавлений багатьох прогріхів щодо французької мови, до чого французи дуже чутливі. Завважаються також помилки щодо історичної термінології, наприклад, у середньовіччю назву «Русь» перекладено як Росія, Київську Русь чи Київську Державу перекладено як Королівство Києва (Royaume de Kiev). Також непотрібно українські імена Петра Сагайдачного, Петра Могили зфранцужено на П'єр.

Звертаючи увагу на ці недомагання, як також на вичерпаність видання, після другої світової війни молоді інтелектуали з Організації Української Молоді у Франції задумали перевидати цю історію України, поправляючи деякі з представлених повище недоліків твору Грушевського. Це друге видання під заголовком *Курс історії України (Cours d'histoire de l'Ukraine)* зредагував Олександр Шульгин і появилася у видавництві «Українського Слова» (PIUF) у 1959 р.

Нове видання, яке після тридцять років, знову було вичерпане, не позбавлене інших недоліків. Насамперед редакція дозволила собі на часті скорочення з оригінального тексту, наприклад, шостий розділ «Інтелектуальне життя Київської Русі», з чотирьох сторінок звужено до двох, аналогічно і в кінцевому розділі про «Українську Республіку — УНР». Поправивши французьку мову, редактор нового видання не поправив деяких фактичних помилок, наприклад дата заснування Київської Софії залишено 1034 роком, а смерть Катерини II 1795 р. Нова редакція не помістила добрі історичні карти з першого видання, натомість подала не завжди вдалі ілюстрації історичних діячів. Так само вилішено цінні додатки: головні події і список князів і гетьманів. До другого видання О. Шульгин додав добру біографію М. Грушевського і його концепцію історії Східньої Європи, пояснюючи французькому читачеві відому «Схему Грушевського».

Заходами того ж Українського Соціологічного Інституту появилася в 1921 р. французькою мовою *Антологія української літератури до середини XIX століття*, що її підготували Михайло й Катерина Грушевські, а вступне слово написав професор Колеж де Франс Антуан Мейє, приятель Грушевського. Цей славний французький славіст пробує доказати спільне походження української і російської мов, однак вкінці мусить признати, що «дві групи населення (українці і росіяни) мали,

¹³ Там же, стор. 122.

¹⁴ Там же, стор. 131.

проте, минуле так різне, їхня духовість, емоційне сприймання так відмінні, що їхні літератури цілковито не подібні».¹⁵

Обширну передмову до *Антології* зладив М. Грушевський, що становить стислий перегляд історії української літератури, її розвиток і періоди, єдиною на той час французькою мовою. Будучи свідомим про необізнаність з українським питанням у світі та про змішання понять щодо національностей в Східній Європі, внаслідок дезінформацій, що їх плекає «російська деспотія і польська аристократія», Грушевський ще раз пробує визначити історичне тло в якому розвивалася українська література, пояснити еволюцію національної термінології, почавши від середньовічної Русі (перекладену в книзі на Росію), вияснити назву Малої Росії, щоб у XIX ст. дійти до України. При кінці розвідки Грушевський дав поясняльну статтю для французького читача про назви Русь, рутенці, малороси, українці.

Грушевський розглядає український літературний процес, почавши від перших писань у Києві у XI-XIII століттях церковно-слов'янською мовою, згодом продовжених у Галичі й Володимирі-Волинському. Йдеться про різні літописні твори, панегірик митрополита Іларіона, проповіді Кирила Турівського, поему про похід князя Ігоря. У XIII-XV століттях літературні сюжети змінюються, як також і мова, яка прибирає льокальний кольорит, збагачуючись коштом різних діалектів. Рівночасно меншає в літературі вплив церкви, до слова приходять лаїстичні елементи з адміністративною мовою, що панувала в канцеляріях великого князівства литовського. Коли Київ знову став українським національним вогнищем, у XVII ст. приходиться перше відродження в українській літературі, яке нав'язується до традицій Київської Русі, а козаків представляється як продовжувачів чину, що його започаткував князь Володимир Великий, оборонців Христової віри і національної культури проти агресії дикого степу (Меморандум українських єпископів до польського уряду з 1621 р.). Літературними проявами цього періоду є творчість Герасима і Мелетія Смотрицького, Івана Вишенського, також народна поезія у формі дум і історичних пісень (пісня про воеводу Стефана), як також пісні на різні свята року чи любовні пісні.

У XVIII столітті відбувається процес переходу від штучної літературної мови до народної мови, який ілюстрований творами Івана Мазепи, Павла Полуботка, Самійла Величка, Митрофана Довгалевського, Григорія Сковороди, *Енеїдою* І. Котляревського кінчаючи. Предвісником нового етапу в українській культурі й історії.

Нове відродження в літературі в XIX ст. відбувалося на Наддніпрянщині при сприянні наукових осередків, створених при університетах у Харкові й Києві, як також на Західних Українських Землях при лібе-

¹⁵ A. Meillet, *Avant-propos à l'Anthologie de la littérature ukrainienne jusqu'au milieu du XIXe siècle*. Paris-Genève-Prague, 1921, p. V.

ральніших умовах під австрійською владою. Це друге відродження Грушевський представляє творчістю І. Котляревського, П. Гулака Артемовського, Г. Квітки-Основ'яненка, Є. Гребінки, М. Шашкевича і Я. Головацького. Значну частину *Антології* заповнюють твори «великих майстрів ХІХ-го століття» — Т. Шевченка, М. Костомарова і П. Куліша.

В аналізі Грушевського історії української літератури підкреслюється безперервність літературного процесу і переємність здобутків, почавши від виникнення і джерел за княжої доби, відродження за козацько-гетьманської доби, перехідний етап ХVІІІ-го століття між двома відродженнями і зародження модерної класичної української літератури ХІХ століття. У цій розвідці, однак, тяжіє перо історика над дослідженням літературним, що й було потрібним для необізнаного з українським питанням французького читача. Це й potwierджується деякими баламутними поняттями А. Мейє про українську проблему.

У серії франкомовних видань, публікованих Делегацією Української соціалістичної революційної партії (центральної течії), Грушевський підготував три брошури: *Соціална і політична боротьба в Україні в 1917-1918-1919 рр.*,¹⁶ *Аграрна проблема в Україні й аграрний закон Центральної Ради (18 січня 1918)*¹⁷ і *У справі Галичини. Заклик до світової демократії*.¹⁸

У першій розвідці М. Грушевський подає історичний перегляд соціальної структури України з ХІV ст., основніше застановляється над революцією в 1917 р., вивчає політичний і соціальний розвиток в Українській державі у 1917-1919 роках, вважаючи, що він буде можливим тільки тоді, коли Україні дозволять, щоб вона сама займалася своєю соціальною перебудовою і своїми національними інтересами, без чужинецької інтервенції. Україна бажає суверенно впорядкувати свої специфічні умови, які вона знає найкраще і не потребує для цього імпортувати ніякі чужинецькі рецепти.

До франкознавчих занять Грушевського слід зачислити велику кількість його рецензій на франкомовні праці з ділянки українознавства чи загального слов'янознавства. Вони появлялися у редактованих Грушевським періодичних виданнях, у *Записках НТШ*, *Літературно-Науковому Віснику*, журналах *Україна*, *Первісне Громадянство*. Своїми рецензіями Грушевський знайомив українського читача з працями французьких славістів чи тих, що писали французькою мовою, а одночасно виправляв деякі неправильні погляди на українські справи.

У серії *Записок НТШ* Грушевський містив рецензії на розвідки ві-

¹⁶ [М. Hruševsky]. *La lutte sociale et politique en Ukraine 1917-1918-1919*. Prague, 1919 (без зазначення автора).

¹⁷ Le problème agraire en Ukraine et la loi agraire de Centralna Rada (le 18 janvier 1918). Prague, 1920.

¹⁸ М. Hruševsky, *Pour la Galicie! Appel à la démocratie mondiale*. Prague, 1920.

домого французького археолога барона де Бай,¹⁹ визначного славіста Люї Леже,²⁰ візантолога Густава Шлумберже,²¹ а також українських авторів антрополога Т. Волкова²² (Ф. Вовка) і етнографа В. Ястребова.²³

У київському науковому журналі *Україна* Грушевський прорецензував такі праці: чеського етнолога Любора Нідерле *Підручник слов'янської старовинності*,²⁴ виданий паризьким Інститутом Слов'янських Студій, підручник, який хибує на змішання понять руський, російський, український; А. Дебідур *Дипломатична історія Європи*,²⁵ Л. Леві-Брюла *Примітивна ментальність*,²⁶ М. Ростовцева *Походження Росії*,²⁷ В. Ледницького *Чи існує спільна слов'янська спадщина*,²⁸ П.П. Панаїтеску *Вплив творчості Петра Могіли, Київського митрополита, в румунських князівствах*.²⁹

У *Первісному громадянстві* Грушевський помістив обширну соціологічну розвідку про «Відродження французької соціологічної школи Дюркгема».³⁰

М. Грушевський не стояв осторонь також літературознавчих дослідів на відтинку французької літератури, особливо в періоді, коли разом з І. Франком і В. Гнатюком редагував ж. *Літературно-Науковий Вісник*. З нагоди смерті французького новеліста Альфонса Доде, за визначенням Грушевського «одного з найбільше популярних письменників у світовій літературі»,³¹ І. Франко подав біографію Доде, а Грушевський підготував обширний огляд його літературної діяльності.

¹⁹ Le baron de Baye, *Sépulture du Xe siècle à Kiev*. Paris, 1896. *ЗНТШ*, т. XIV, 1896; *Etudes sur l'archéologie de l'Ukraine antérieure à notre ère*. Paris, 1895. *ЗНТШ*, т. XXVII, 1899; *En Nouvelle Russie. Une visite à Gavrontzy près de Poltava*. Paris, 1903. *ЗНТШ*, т. LIV, 1903.

²⁰ Louis Léger. *Etudes de mythologie slave*, No. I: Peroun et Saint Elie. Paris, 1895; No. II: Svantovit et les dieux en "vit." Paris, 1896; *ЗНТШ*, т. XIX, 1897; *La mythologie slave*. Paris, 1901. *ЗНТШ*, т. LX, 1904.

²¹ Gustave Schlumberger. *L'épopée byzantine à la fin du X-e siècle*. Paris, 1896. *ЗНТШ*, т. XXVII, 1899.

²² Th. Volkov. *Le traîneau dans les rites funéraires de l'Ukraine*. Paris, 1896. *ЗНТШ*, т. XV, 1897.

²³ Vl. Jastrebow. *Pains de noces en Ukraine*. Paris, 1895. *ЗНТШ*, т. XI, 1896.

²⁴ Lubor Niederle. *Manuel de l'antiquité slave. Tome I: L'histoire*. Paris, 1923. *Україна*, кн. 1-2, 1924.

²⁵ A. Debadour, *Histoire diplomatique de l'Europe depuis le congrès de Berlin jusqu'à jours*. Paris 1916-1918. *Україна*, кн. 3, 1924.

²⁶ L. Lévy-Brühl, *La mentalité primitive*. Paris, 1922. *Україна*, кн. 1-2, 1924.

²⁷ M. Rostowtzeff. *Les origines de la Russie*. RES, 1922. *Україна*, кн. 4, 1925.

²⁸ Venceslas Lednicki. *Existe-t-il un patrimoine commun d'études slaves? Le Monde Slave*, XII, 1926. *Україна*, No. 3, 1927.

²⁹ P.P. Panaïtescu. *L'influence de l'oeuvre de Pierre Mogila, archevêque de Kiev dans les Principautés roumaines*. Paris, 1926. *Україна*, кн. 4, 1927.

³⁰ *Первісне громадянство та його пережитки на Україні*, Київ, 1926, стор. 112-117.

³¹ М. Грушевський, «Літературна спадщина Альфонса Доде», *Літературно-Науковий Вісник*, кн. IX, стор. 179-196; кн. X, стор. 15-31, 1899.

Підсумовуючи повищі спроби розглянути українсько-французькі взаємності у зв'язку з особою Михайла Грушевського, завважуємо, що вони ще слабо досліджені, а тема заслуговує на увагу, бо йдеться про провідну українську постать як на відтинку науковому, так і суспільно-політичному.

Труднощі, які зустрічав Грушевський у контактах з французами у політичних справах, є й труднощами загального українського питання. Йдеться про закиди в германо- чи австрофільстві, аналогічно як представляється Україну як видумку чи інтригу німецьку. Сьогодні ці справи дещо покращали, але не цілком, бо дезінформація противників українства не розбирає в засобах.

На науковому відтинку, особливо історичному, положення краще, бо мається діло з фахівцями, для яких наукова продукція Грушевського є великим аргументом. Але й тут треба ще багато зробити. Його «схема» історії України і східнього слов'янства надалі остається поза увагою французьких істориків, бо над ними тяжіє інша традиційна схема російського імперіялізму.

Два посібники з української історії і літератури Грушевського є цінним джерелом загальної інформації про Україну, які, однак, не були як слід використані. Деякі термінологічно-мовні дефекти першого видання, а відтак довільні куп'юри в другому, не дали їм можливості відіграти ту роль, яку поставив собі автор.

Сьогодні, коли українська проблема починає знову бути актуальною, і Франція дещо більше цікавиться Україною, франкомовні праці Грушевського можуть стати початкуючою інформацією, але при перевиданні слід їх доповнити відповідним науковим апаратом.

Перед НТШ у Франції одним із завдань є видати французькою мовою монографію про Грушевського, в якій крім біографічних даних про українського вченого, слід видати французькою мовою його «схему», деякі статті з загального українознавства, а навіть дещо з його публіцистики. Саме таким конкретним способом французька вітка загального НТШ найкраще відзначить свого великого сподвижника, що своїм вкладом допровадив нашу установу до вогнища модерної науки.